

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

**МОРИС ПАЛЕОЛОГ (1859–1944) –
ПОСЛЕДЊИ ФРАНЦУСКИ АМБАСАДОР
У ЦАРСКОЈ РУСИЈИ****

Анстракт: У раду се бавимо дипломатском мисијом последњег француског амбасадора у Русији Мориса Палеолога. Палеолог је на дужност ступио јануара 1914, а опозван је у априлу 1917. јер је процењено да се није добро снашао у новим политичким околностима које је проузроковала Фебруарска револуција. За три године боравка у Русији Палеолог је брижљиво водио дневник у који је бележио дешавања на фронтovima, односе Француске и Русије, детаље из живота царске породице, револуционарна превирања итд. У мањој мери се дотакао и Србије, понајвише у 1915. Рад се заснива на Палеологовим дневничким белешкама које је он публиковао 1921, које смо ради свеобухватности употпунили с архивским и објављеним документима, мемоарима његових савременика и релевантном литературом.

Кључне речи: Морис Палеолог, цар Николај II Романов, Сергеј Сазонов, Мирослав Спалајковић, Први светски рат, Фебруарска револуција, Русија, Француска, Србија, Бугарска.

У јануару 1914. године на дужност амбасадора у царској Русији Француска је именовала Мориса Палеолога – дипломату, писца и по много чему авангардну личност свога доба. Палеолог је потицао из породице грчко-јеврејског порекла. Његов отац Александар Палеолог,

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031). У скраћеном облику рад је презентован на научном скупу *Елите у Великом рату*, одржаном 27. и 28. октобра 2016. године у Новом Саду, у организацији Архива Војводине.

Грк-Фанариот из Влашке, протеран је из Букурешта након револуције 1848. године. У егзилу, у Француској, упознао је Фредерику де Ридер, Јеврејку пореклом из Белгије којом се оженио 1851. године. Морис се родио 13. јануара 1859. године. Крштен је по православном обреду, али је због мајке читавог живота остао близак јудаизму. Држављанство Француске добио је тек са пунолетством. Музички врло надарена, Фредерика де Ридер подстицала је музичко и интелектуално образовање код своје деце, па је тако Морис завршио гимназију *Анри IV*, а затим и престижни колеџ *Луј Велики* где се спријатељио с многобројним будућим политичарима и дипломатама као што су Ремон Поенкаре, Александар Милеран.¹ Родбински је био повезан са чувеном породицом Камбон која је дала неке од најистакнутијих француских дипломата. Једна од Морисових сестара била је удата за Жила Камбона, који је упамћен као последњи француски амбасадор у царској Немачкој (1907–1914). Жилов старији и далеко познатији брат Пол заузимао је неке од најважнијих дипломатских позиција као што су амбасадорска места у Цариграду, Риму и Лондону. Био је кључна личност у преговорима који су априла 1904. године довели до склапања Срдачне антанте између Француске и Велике Британије.² У француским и европским друштвеним круговима сматрало се да су браћа Камбон, заједно с амбасадором у Италији Камијом Барером, „најважнији део политичке и дипломатске арматуре у Трећој републици“ и да се ниједна одлука у држави, спољној или унутрашњој политици, није могла донети без њихове сагласности.³ Ипак, Камбонови нису високо уважавали дипломатску вештину свог зета. Пол је сматрао да Морис Палеолог није погодна личност за дипломату, и уопште за рад у иностранству, јер је „више склон имагинацији него практичности“.⁴

Иако критични према њему, ни браћа Камбон му нису могли оспорити раскошан литерарни дар, као и несвакидашњи таленат да се,

¹ М. В. Hayne, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993, 117–119; *Larousse du XXe siècle*, dir. par P. Augé, Paris 1932, 119–120.

² *Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914*, Nouvelle série, t. XXXII, Paris 1914, 180; М. В. Hayne, *op. cit.*, 79–80.

³ R. Recouly, *La troisième République*, Paris 1927, 204.

⁴ M. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913 – 28 Juin 1914)*, Paris 1947; М. В. Hayne, *op. cit.*, 117–119; *Larousse du XXeme siècle*, 324.

упркос скромном пореклу, високо успне на друштвеној и дипломатској лествици.⁵ У дипломатску службу га је 1880. године, као и Поенкреа, увео Теофил Делкасе. Прву службу у иностранству обављао је у Тангеру где је био послат као трећи секретар француске агенције. Као опуномоћени посланик боравио је у различитим деловима света: Пекингу, Риму, Немачкој, Кореји.⁶ Када је Делкасе дошао на чело спољних послова 1898. године поставио га је за једног од заменика, са задужењем за ресор војних послова. Међу задужењима било је и чување тајних државних списа, између осталог и свих докумената у вези са Француско-руским савезом. Несумњиво да је, захваљујући овом задатку, Палеолог познавао до танчина детаље Савеза.⁷ Но, осим упућености у државне тајне, тај посао му је донео и велики број непријатеља, тако да је његово следеће намештење било нека врста изгнанства.⁸ Послат је за посланика Француске у Бугарској, која је тада представљала саставни део Османског царства. На дужност посланика у Софији ступио је 29. јануара 1907. и ту је остао наредних пет година, до јануара 1912. године.⁹ Ова служба му је доста тешко пала. Навикнут на удобан живот у Паризу, познат по раскошним забавама које је приређивао за најугледније Парижане, никада се није привикао на скроман живот у бугарској престоници. Посебно је био непријатељски расположен према бугарском суверену Фердинанду Кобуршком кога није ценио ни као владара ни као човека.¹⁰

Крај Палеологовог егзила дошао је 1912. године када је његов школски друг Ремон Поенкаре изабран за председника Владе и министра

⁵ М. В. Науне, *op. cit.*, 252. Ни Камбонови нису били аристократског порекла, њихов отац је по професији био штавилац коже. Упркос пореклу, њима је пошло за руком да се високо успну у дипломатији и да своје синове ожене ћеркама из аристократских породица и обезбеде високе позиције у дипломатији и друштву (I. Dasque, *La diplomatie française au lendemain de la Grande Guerre*, Vingtième Siècle. Revue d'histoire 99 (2008) 33–49).

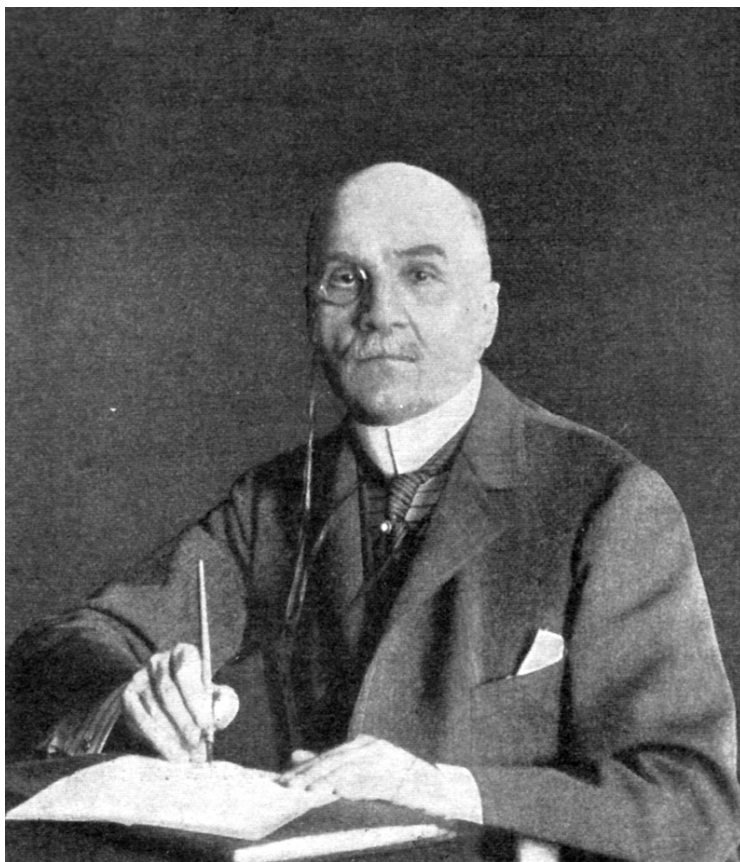
⁶ М. В. Науне, *op. cit.*, 117–119; *Larousse du XXe siècle*, 120.

⁷ М. В. Науне, *op. cit.*, 118.

⁸ *Annuaire diplomatiques et consulaire*, 271–272.

⁹ *Ibidem*, 272.

¹⁰ У једном разговору са Сазоновим у лето 1914. Палеолог је за краља Фердинанда рекао да он испољава различита расположења од меланхолије, преко фикс идеја и халуцинација до мегаломаније, чак „ни реч лудак не би била прејака за њега“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*, I (July, 1914 – June 2nd, 1915), trans. by F. A. Holt, New York 1925, 74).

Морис Палеолог

спољних послова.¹¹ То је истовремено био и почетак успона Палеологове политичке каријере. Одмах по ступању на дужност, Поенкаре је позвао свог школског друга да му се придружи у Влади и заузме положај шефа

¹¹ Долазак Поенкареа на власт значио је велику победу ратне индустрије. Он је радио као адвокат фирме *Шнајдер* из Крезоза, водећој у области наоружања. Осим што је био правни саветник за *Шнајдер*, био је и заступник интереса лоренске филијале фирме *Comité des Forges*. Министар рата у првој Поенкареовој влади Александар Милеран (1912–1913) је такође радио као адвокат за *Шнајдер* и сам је био истакнути протагониста већег утицаја војне индустрије на политику (С. Todorova, *La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 371–386).

Политичког одељења у његовом кабинету. Од тог тренутка, Палеолог постаје важна, ако не и најважнија карика Поенкареовог политичког система. Иако је Поенкаре са места председника Владе прешао на положај председника Републике у јануару 1913. године Палеолог је задржао стару позицију и наставио да ради као личност од највишег поверења новоизабраног председника. Када се у децембру 1913. године упразнило место амбасадора у Русији, након што се са истог због лошег здравља повукао Теофил Делкасе, Поенкаре је, у договору с Делкасеом, одредио Палеолога за његовог наследника.

Службовање у Русији.

Теме и личности које заокупљају Палеологову пажњу

Прво што се може закључити из Палеологовог дневника јесте да је и у Русији наставио да предано ради на остварењу Поенкареових државничких замисли, али је у турбулентним дешавањима Првог светског рата оставио и јак лични печат. Иако је на дужност амбасадора ступио у јануару 1914. године, Палеолог је успомене започео са 20. јулом. Датум није нимало случајно одабран, јер је за тај дан био заказан почетак званичне посете француског државног врха на челу с председником Поенкареом. Била је то његова друга посета, прва у својству председника Републике. Прва епизода коју је у дневнику описао односила се на ручак са царем, министром Сергејем Сазоновим и осталим угледним личностима које су биле у одбору за дочек француске делегације. Ручак је приређен на јахти *Александра*. Разговарало се о циљевима посете, при чему је цар истакао да је најважнији циљ да се Велика Британија увери да треба да уђе у савез с Русијом и Француском јер би њен улазак „значио гаранцију за мир“. Друга царева преокупација о којој је говорио била је Немачка. Палеолог је забележио да је цар инсистирао на томе да је његов рођак цар Вилхелм мирољубив и да не жели рат, а да му је он противречио истичући да је управо он „допустио да Немачка буде уплетена у све несугласице, од Марока до Истока“ и да Немачка тежи успеху по сваку цену, а да би га постигла спремна је да уђе у разне авантуре. Судећи према дневнику, Палеолог је имао последњу реч у овом разговору закључивши да „цар не придаје превелику пажњу његовим речима, и да засигурно неће учинити ништа да предупреди рат“.¹²

¹² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 12–13.

Овај сегмент Палеологових успомена, више од његовог односа са царем, показује нам његову личност, изражену црту уобразиље, самољубља и развијену литерарну имагинацију, ако прихватимо речи Пола Камбона.¹³ Тешко је замислити да је један дипломата, ма колико био високо у дипломатској хијерархији, противречио императору тоном и речима како је то Палеолог записао у дневник. С друге стране, начин на који описује Поенкареа, осликава другу страну његове личности – неупитну оданост њему као репрезенту француске државе и као пријатељу. Тако је Поенкаре, према Палеологовом опису, одржао величанствен говор на вечери приређеној у част француске делегације. Посебно наглашава да је то био говор одржан без икаквих цртица и напомена које је имао цар, једном речју „говор достојан правог аутократе“.¹⁴

За разлику од Сазонова, британског амбасадора Џорџа Бјукенена или неких других савременика који су у својим мемоарима пажњу читаоца углавном скретали на политичка или војна дешавања, то никако није случај с Палеологом.¹⁵ Посебну импресију на њега остављао је углед и положај цара у руском народу и промене кроз које је тај однос прошао у ратним годинама. Идеја која је изузетно фасцинирала Палеолога и којој се често враћао била је та да је обожавани цар с почетка рата пао као жртва сопственог народа. У једном сегменту дневника Палеолог описује да је у августу 1914. године заједно са дипломатским кором пратио царску

¹³ О особеностима његовог карактера савременици су писали разне анегдоте. Једном приликом је рекао познанику да га је цар звао у аудијенцију, али да он након разговора није одмах послао извештај у Париз јер је проценио да треба сачекати бољи тренутак када ће његове речи постићи пун погодак. Ни у дневнику, као ни у другим пословима које је обављао, никада није пропуштао прилику да узвиси себе и нагласи свој значај и улогу (М. В. Наупе, *op. cit.*, 118).

¹⁴ За време боравка француске делегације у Русији, цар је одликовао Палеолога Орденом Александра Невског (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 24).

¹⁵ У прилог томе да је Палеолог строго бирао које догађаје ће забележити а које не, говоре руска дипломатска документа објављена у међуратном периоду. Велики број докумената из ове збирке односи се на стање на фронтovima, разне преговоре и консултације, стање на Балкану, на Блиском истоку, итд. У сва ова питања Палеолог је био активно укључен, али није ништа, или је врло мало објавио у вези са њима, вероватно процењујући да читалачка публика више воли занимљивости из приватног живота царске породице од сувопарне ратне политике (*Международные отношения в эпоху империализма (МО). Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг.*, Серия III (1914–1917 гг), Ленинград–Москва 1931–1938).

породицу до Москве и Кремља. У телеграму који је упутио Поенкареу Палеолог наводи да су Москва и Кремљ били у стању „фанатичног ентузијазма“, и да је то први пут да је видео одушевљење руског народа ратом.¹⁶ Цар је том приликом најсвечаније дочекан у палати у Кремљу док му је окупљено мноштво људи на Црвеном тргу одушевлено клицало. Палеолог није могао да се отме утиску да су то исти људи на које су царски војници пуцали у децембру 1905. године док су они певали *Марсељезу*.¹⁷ Уопште, често је наглашавао снагу царског култа, што он као републиканац није одобравао, те неретко пише о томе као о „неговању царског фетишизма“ или оданости „монархистичкој илузији“.¹⁸

Иако је био велики критичар руског ауторитарног режима у првој години рата Палеолог нескривено уважава цара. Николај II му је узвратио једнаким поштовањем, те га је, много чешће него друге дипломате, позивао на саветовања и поверавао му се. У разговорима су обојица изражавали поштовање за пожртвовање и прегалаштво друге државе. Цар није пропуштао прилику да истакне решеност да „се бори до краја, до последње рубље и последњег војника све док се са руског и француског тла не протера и последњи непријатељски војник“.¹⁹ Највећи део времена

¹⁶ Ентузијазам руског народа додатно је био распламсан вешћу која је тада стигла до Русије, да је српска војска извојевала победу над аустроугарском. Вест је, како је јавио Поенкареу, оставила снажан утисак на читаву Москву и остатак земље (R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. L'invasion 1914*, V, Paris 1928, 124).

¹⁷ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 89–95. У пратњи царске породице био је не само Палеолог, већ читав дипломатски кор у Русији. Занимљиво је да је Бјукенен у својим мемоарима дао готово идентичан опис атмосфере у Москви (Sir G. Buchanan, *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoirs*, I, London, New York, Toronto and Melbourne 1923, 214–215).

¹⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 95; *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II (June 1915 – August 1916), tran. by F. A. Holt, New York 1925, 266. Ова идилична слика обожавања цара драстично се изменила током рата. Тако је децембра 1916. Палеолог у дневник записао речи једне од својих доушница да би „цар ако би се данас појавио на Црвеном тргу био извиждан, док би царица била растргнута на комаде“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III (August 19, 1916 – May 17, 1917), tran. by F. A. Holt, New York 1925, 131).

¹⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 60. Почетком рата Палеолог је постао најважнија особа за политички и војни контакт Француске с Русијом. Услед неповерења Поенкареа и француског државног врха према руском амбасадору у Паризу Александру Извољском, координација ратних операција француске и руске војске углавном се одвијала преко француске амбасаде у Петрограду. Палеолог и војни аташе генерал Де Лагуш редовно су разговарали с великим кнезом Николајем, главнокомандујућим руским снагама до септембра

у тим разговорима цар је посвећивао ратним циљевима и кројењу планова за послератни изглед Европе и света. Иако је царева пројекције сматрао мегаломанским, Палеолог му је у тим разговорима повлађивао и пажљиво га слушао.²⁰ Без сумње, најважније питање које су цар, али и остали руски званичници потенцирали у разговорима с Палеологом и другим страним дипломатама било је статус и судбина Цариграда. Руске претензије да овлада градом на обали Босфора и црноморским мореузима одавно су познате, а са избијањем рата отворен пролаз до Средоземља постаје питање од животне важности за Русију. Политика Велике Британије била је недокучива, врло често и двосмислена. Форин Офис је, у зависности од тренутних околности на фронту, мењао став, па су Русији час стизала обећања и подршка, час претње и уцене.²¹

Цар и Сазонов су сматрали да ће Француску лакше придобити, посебно због чињенице да се ресор спољних послова налазио у рукама Теофила Делкасеа. Делкасе је у више наврата показао добру вољу да удовољи савезници, али је тешко придобијао подршку остатка владе и јавности. За разлику од њега, Палеолог, са којим је Сазонов редовно разговарао, није показивао већи интерес да се у овоме заложи у корист

1915, и о детаљима тих разговора обавештавали маршала Жофра. Када је касније велики кнез Николај смењен, информације су добијали од цара или из других извора (Ж. Жофр, *Ратни мемоари*, Београд 1956, 169, 181, 202, 390; R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, VI, Paris 1930, 296–297).

²⁰ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 316.

²¹ G. Buchanan, *My Mission to Russia*, I, 225, 253. Русија је у више наврата покушала да издејствује британску сагласност. У договору са француском владом лорд Греј је у априлу 1915. предао руској влади ноту којом је признао њене интересе над Цариградом и црноморским мореузима. Због овог потеза доста оштро је критикован у јавности од стране политичких неистомишљеника. Међутим, у Паризу и Лондону су проценили да је то неопходан корак по цену опстанка савеза и коначне победе у рату, а лорд Греј је боље него било ко други знао да су „савремени ратови и револуције непредвидиви“. Суштина ноте била је да Париз и Лондон дају сагласност Русији да успостави власт над Цариградом и Мореузима под условом да води рат до коначне победе и да се задовоље француски, односно британски интереси на Истоку (M. G. Ekstein, *Russia, Constantinople and the Straits, 1914–1915*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge 1977, 423–435; *МО*, том седьмой (14 января – 23 мая 1915 г), ч. 2, Москва–Ленинград 1935, № 120, 10 апреля/28 марта 1915, 120–121).

Русије.²² Штавише, да је било до њега аспирације Русије према Цариграду не би биле ни узете у разматрање.²³ Током каснијих година, посебно од када је руска позиција на фронтovima почела да слаби, ово питање се све ређе покретало у разговорима с Палеологом и Паризом. Последњи пут када се питање Цариграда и Мореуза са великом помпом отворило било је у децембру 1916. године. Нови председник Владе Александар Трепов је у говору пред депутатима Думе истакао да Русија претендује да успостави власт над Цариградом.²⁴ Та изјава је, као потпуно депласирана, наишла на осуду не само депутата већ и руске јавности. Једна од Палеологових доушница је Треповљев програм сликовито описала као „покушај човека да пробуди давно прошлу љубав у жени – треба схватити кад је крај и не враћати се више на старо“.²⁵

Посматрано у целини, иако је рат пламтео широм Европе, Русија је 1914. године, према Палеологовом дневнику, била оличење снаге и стабилности. Ова помало романтичарска и идеализована слика руског друштва почела је да се мења од друге године рата. Русија је полако зашла у период трзавица на политичком и војном плану, које су се одразиле и на однос са савезницима. Како истиче, на свим странама је као балон од сапунице нестала нада да ће рат трајати кратко, а сваки наредни месец ратовања изискивао је све веће и веће финансијске расходе. Руска војска је од средине 1915. године почела да оскудева у наоружању, а Француска је стопирала даљи извоз оружја јер је морала да наоружава сопствену војску. Сазонов је, бесан, у једном разговору с Палеологом, такву одлуку окарактерисао као издају.²⁶

²² S. Sazonov, *Les Années fatales*, Paris 1927, 270–273; R. Poincaré, *L'invasion 1914*, V, 114–115; R. Poincaré, *Les tranchées 1915*, VI, 86–95, 164–165. За разлику од Делкасеа, Поенкаре није имао пуно разумевања за руске притиске у погледу Цариграда и Мореуза. Штавише, притисци који су долазили од цара и Сазонова врло су га забрињавали, чинило му се да они гледају више своје националне интересе, на уштрб интереса Антанте и победе у рату (*Les archive du Ministère des affaires étrangères (АМАЕ), dossier personnel, PA–AP 133 Paléologue, R. Poincaré à M. Paléologue, Paris, le 9 mars 1915*).

²³ АМАЕ, PA–AP 133 Paléologue, M. Paléologue à R. Poincaré, Petrograd, le 16 avril 1915.

²⁴ Палеолог је поздравио долазак Трепова на власт пре свега јер је био велики противник Григорија Распућина. Одмах је предложио да се одликује Великим крстом Легије части, да би га то одобрвољило и привукло на страну Француске (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 108).

²⁵ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 112.

²⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 40. Према сазнањима Палеолога и генерала Де Лагуша, кривица је била више на страни руског Министарства рата

Неуспеси руске војске на фронту утицали су на живот Двора и политичку климу престонице. Царска породица се до средине 1915. године готово потпуно повукла из јавног живота. Цар и царица нису комуницирали са спољним светом, нити примали посете. Једина која је имала приступ породици била је Ана Александровна Вирјубова, најприснија царичина пријатељица. Палеолог, као ни већина руских политичара, нису уважавали Вирјубову. Палеолог ју је описао као ограничену, наивну и врло поводљиву особу, о чему у прилог говори чињеница да је била најватренији следбеник старца Григорија Распућина.²⁷ Као повереница царског пара, Вирјубова није пропуштала прилику да на заједничким друштвеним окупљањима с Палеологом потенцира разговор о различитим политичким питањима о којима сама није ништа знала. Палеолог је детаљно бележио те разговоре, увек изнова шокиран питањима које му је Вирјубова постављала, попут: „Да ли ће Немци ући у Петроград?“ Палеолог је, према сопственим речима, био толико запањен карактером питања да је једном приликом у дневник записао: „Запрепашћен сам мишљу да неко толико медиокритетан, коме недостаје физичка и ментална углађеност, може да има било какав утицај на судбину Русије!“²⁸ Добровољна изолација царске породице истовремено је појачавала гласине о германофилству царице које су знатно утицале на пад њеног и угледа династије у руском народу. Палеолог бележи да су се до средине 1915. године, не само у народу већ и у Думи, чули гласови против царице. Познате руске пословице „цар је добар, али су његове слуге зле“ и „цар каже да, али његов мали пас лаје не“ чуле су се на сваком кораку. Ваздух је, према Палеологу, већ тада миришао на револуцију!²⁹

него на Француској, јер је према њиховим изворима генерал Сухомлинов био тај који је обмануо великог кнеза Николаја по питању резерви муниције. Војни изасланици које је Француска слала у Русију извештавали су да се стање у наредној 1916. по овом питању додатно погоршало. Војска је оскудевала не само у муницији, већ тешке артиљерије готово да није ни било (R. Poincaré, *Les tranchées 1915*, VI, 5; R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Verdun 1916*, VIII, Paris 1931, 5–6).

²⁷ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 49–52.

²⁸ *Ibidem*, II, 49–52.

²⁹ *Ibidem*, II, 266. Треба имати на уму да је Палеолог дневник објавио 1921, што ће рећи по окончању Октобарске револуције и Првог светског рата. Иако се не може оспорити да је највећи део дневника аутентичан, односно писан у време боравка у Русији, несумњиво да је за потребе објављивања неке делове додатно „дорацио“ и допунио детаљима из послератног периода.

Прва последица туробне атмосфере у Петрограду била је та да су страни посланици све ређе позивани на аудијенцију код цара, тако да се сва комуникација преусмерила на Сазонова и Владу. Политичка напетост достигла је врхунац у септембру 1915. године када је обнародована одлука да ће цар лично преузети команду над војском.³⁰ Тај потез су сви оценили као погрешан и непромишљен, па га је на исти начин тумачио и Палеолог.³¹ Посебно је био забринут због нескривеног царевог песимизма и растуће опсесије да послужи као „жртвени јарац нације“, што га је навело на закључак да је „мистицизам заузео место политике, више се ништа не може предвидети“.³²

Политичка ситуација у Русији, али и у Француској, додатно се искомпликовала уласком Бугарске у рат на страни Централних сила у октобру 1915. године. Увођење нових држава у рат била је главна преокупација, како Централних, тако и сила Антанте. Због историјских и политичких веза које је имала с Бугарском, Русија је предводила преговоре с том земљом. На путу споразумевања с Бугарском, Сазонов је сматрао да је Србија највећа препрека. Наиме, Бугарска је као услов за улазак у рат постављала ревизију границе у Македонији, захтевајући да се нова линија разграничења повуче према српско-бугарском уговору из марта 1912. године. Уз то, силе Антанте су гарантовале бугарском краљу да ће сачувати престо и династију. Русија је сматрала да је то мали уступак с обзиром на то да су силе Антанте обећале Србији значајно проширење ка западу у правцу Босне и Херцеговине и Далмације.³³ Истини за вољу, није само Србија била под пресијом, притиске је трпела и Русија, коју су њене савезнице Француска и Велика Британија наговарале да искористи сав свој утицај над балканским Словенима и закључи преговоре с

³⁰ Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД – ПО), № 221–222, Лонткијевић – Пашићу, телеграм, бр. 168, Петроград, 26. август/8. септембар 1915. Палеолог је овде навео датум цареве одлуке по јулијанском календару (25. август). У том погледу, дневник је неуједначен, вести које добија из Француске бележи по грегоријанском, док вести из Русије нотира према календару важећем у Руској царевини. То каткад доводи до конфузије и непрецизности (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 57).

³¹ Незадовољство донетом одлуком Палеолог је изразио у извештају Поенкареу и Влади (R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Guerre de siège 1915*, VII, Paris 1931, 87).

³² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 66–68.

³³ *МО*, Серия III (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 2, № 466, 5 ноября/23 октября 1914 г, 26–27.

Бугарском, пре него што то учине Немачка и Аустроугарска.³⁴ Уз подршку Делкасеа и лорда Греја Сазонов је Пашићу и српској влади само током 1915. године послао неколико оштрих нота у којима је тражио од Србије да пристане на тражену компензацију.³⁵ Један од таквих оштрих дописа послат је Србији почетком септембра 1914. године. Њиме је Србија опоменута да све расположиве снаге држи концентрисане наспрам Аустроугарске, уместо што их расипа за операције у Албанији. Како је наведено у допису: „Било каква победа у Албанији не би имала утицаја на положај Србије и сила Антанте“. Када коначна победа буде остварена, Сазонов је обећао да ће силе Антанте размотрити све захтеве Србије везане за компензације у Албанији, а до тада она треба да има вере у француско-британску флоту која патролира Јадраном и штити је од свих претњи.³⁶

³⁴ Лорд Греј је покушавао директно да утиче на Србију преко њеног посланика у Лондону Матеје Бошковића. Међутим, ти разговори нису помогли, осим што је Бошковић био резигниран Грејевим инсистирањем. Једном приликом му је рекао „да би они [Срби, прим. аут.] пре умрли, него предали Битољ Бугарима“. Греј је са жаљењем констатовао да је једини резултат тих разговора био да су га Бошковић и српска влада декларисали за „анти-Србина“. Када је дошло до удруженог аустроугарско-немачко-бугарског напада на Србију, лорд Греј није сматрао да савезници имају било какву одговорност у томе (*Viscount Grey of Fallodon, Twenty-five years 1892–1916*, II, New York 1925, 203, 237–238).

³⁵ *МО*, Серия III (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 1, № 206, 2 септембра/20 августа 1914 г, 199–200. Док су Француска и Британија притискале Русију да убрза преговоре са Бугарском, дотле су је опомињале да не врши притисак на Румунију или Италију. Примат у преговорима са Италијом водиле су две западне силе. У случају Румуније процењено је да силама Антанте више користи њена неутралност него војно ангажовање. Сазонов је више него једном био упозорен да не интервенише у Букурешту или у Риму, него да све расположиве дипломатске снаге усмери само на Софију (*МО*, Серия III (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 1, № 54, 10 августа/28 июля 1914 г, 47–47; *ibidem*, № 79, 12 августа/30 июля 1914 г, 71–72; *ibidem*, № 82, 12 августа/30 июля 1914 г, 75–76; *ibidem*, № 281, 20/7 септембра 1914 г, 275–276).

³⁶ *МО*, Серия III (1914–1917 гг), том шестой (5 августа 1914 г – 13 января 1915 г), ч. 1, № 222, 5 септембра/23 августа 1914 г, 216. Русија, као ни Француска и Велика Британија, нису показивале разумевање за положај Србије уколико би Есад-паша пао са власти, након чега би Аустроугарска и Турска могле организовати војску која би са југа напала Србију. Заузимање Тиране и Елбасана у знак подршке власти Есада-паше лорд Киченер, министар рата, неоправдано је назвао освајачким походом Србије, што је била неправедна оптужба будући да је Србија у Албанију послала импровизоване јединице које су биле састављене од локалног људства које је иначе чувало границу од упада албанских чета (P. Томас, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973, 279).

Једини који је имао разумевања за деликатни положај Србије и који је опомињао руску владу на лицемерство Бугарске био је управо Морис Палеолог.³⁷ Такав став према Бугарској одвео га је у конфликт не само са Сазоновим већ и с Делкасеом. Док се Палеолог отворено залагао за оштрију политику, уместо политике уступака према краљу Фердинанду, дотле је Делкасе био спреман да пристане на све бугарске захтеве, сматрајући, као и Сазонов, да је Србија фактор који кочи и омета укључење Бугарске на страни сила Антанте. Време је показало да је Палеолог био у праву и да је боље познавао политичке прилике у Софији него његов шеф дипломатије, кога је погрешна процена, на крају коштала и положаја. Палеолог се током 1915. године свесрдно упирао да убеди Сазонова да се Бугарска искључи из Антантиних калкулација, чак је отишао тако далеко да је у септембру 1915. године тајно, без дозволе Делкасеа, поделио информацију са српским послаником Мирославом Спалајковићем о припремама Француске и Британије да искрцају 150.000 војника на Балкану и да их концентришу према Бугарској, како је то тражила Грчка.³⁸ Палеолог је још рекао Спалајковићу да се Сазонов не

³⁷ Пре епизоде из 1915. Палеолог је претходно свега три пута споменуо Србију у свом дневнику. Први пут на пријему у Царском селу у јулу 1914. када је навео да се Поенкаре поздравио са српским послаником Спалајковићем који је изразио забринутост због песимистичних вести које је свакодневно добијао из Београда. Други пут му је о Србији причао гроф Сергеј Јулијевич Вит, врло утицајан и контроверзан. Вит је важио за лидера германофилске струје у Русији. Са њим је Палеолог разговарао у септембру 1914. и том приликом му је Вит рекао „нико у Русији, бар ниједан уман човек, не мари за турбулентни и пропали Балкан и за тај народ тамо који нема ништа словенско у себи. Они су више христијанизовани Турци, само погрешног имена. Да је било само до Србије, ми бисмо пустили Србе да пате у заслуженој казни. Они нису ни најмање марили за словенско братство када је њихов краљ Милан од Србије направио феуд Аустроугарске.“ И треће помињање Србије датира из октобра 1914. када је публика у једном петроградском позоришту, према Палеологовим наводима, са више овација поздрвила јапанску химну, која се свира свега девет година од битака код Мукдена и Цушима, него српску. Тада је с појединих лица руских аристократа читао оптужбе: „Да није било Срба ми бисмо данас били у миру!“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 119–122, 128–129; М. Spalaïkovitch, *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd, le 24 juillet 1914*, Extrait de la Revue d'Histoire Diplomatique (Avril – Juin 1934); G. Buchanan, *My Mission to Russia*, I, 221–222).

³⁸ АС, МИД – ПО, ролна 457, № 600–602, Спалајковић – Пашићу, телеграм, Петроград, бр. 1232, 12/25. септембар 1915.

слаже с идејом слања војске на Балкан, образложивши такав став речима да је „за Русију одвајање трупа за Балкан један луксус“. Ове Спалајковићеве наводе потврдио је посланик у Атини Живојин Балугџић до кога је, из поверљивих извора, дошла вест да је Сазонов на састанку са француским и британским амбасадорима излио гнев на Србију и предлагао да се од ње најенергичније оштро тражи да „учини концесије Бугарској без резерве“. Палеолог се том приликом жустро заложује да увери Сазонова да би „такав рад био просто губљење времена, јер су Бугари већ решени ићи са Немачком“.³⁹ Да Сазонов отворено држи страну Бугарској потврдио је Спалајковић извештајем од 27. септембра 1915. године у коме је упозорио Пашића да на Сазонова не треба ни рачунати јер је он „сада више штетан него користан“ и да све наде треба положити у Греја и Делкасеа и њихову вољу да упуте помоћ Србији. Да зависи од Сазонова, писао је даље Спалајковић, који „својом маском мирноће крије површност и неодлучност“ било би предузето „мало или доцкан“.⁴⁰

Палеолог је све до последњег тренутка наставио да убеђује Сазонова да према Бугарској треба заузети оштрији став, играти на карту застрашивања „јер је питање дана када ће Бугарска напасти Србију“. Сматрао је да се морају предузети неопходне мере да се помогне Србији јер „она не сме чекати напад, већ мора прва напасти Бугарску“. Предлагао је да Русија помогне Србији тако што ће послати ескадрилу која ће из ваздуха бомбардовати Бургас и Варну, а посебно је истицао да је „неопходно да Срби први крену ка Софији, у супротном ће Бугари бити у Београду за месец дана“.⁴¹ Узалуд је Палеолог упозоравао да Русија својом попустљивом политиком само олакшава Бугарској да се мобилише и концентрише војску, а када са тим заврши „Србија ће бити осуђена на пораз јер је Бугарима отворен пут према Србији“. Сазонов је сваки пут категорички одбацивао ова и слична Палеологова упозорења, наглашавајући да ће се до последњег момента борити против рата: „Ми смо створили Бугарску својом крвљу; она нам дугује своју националну и политичку егзистенцију; ми је не можемо третирати као непријатеља.“ Уместо напада или упозорења Србима, Сазонов је рекао да ће Русија наставити преговоре, и да верује да ће цар Николај прогласом бугарском народу преокренути ситуацију.⁴²

³⁹ АС, МИД – ПО, ролна 459, № 121–122, Балугџић – Пашићу, бр. 1366, 12/25. септембар 1915.

⁴⁰ АС, МИД – ПО, ролна 459, № 139–141, Спалајковић – Пашићу, бр. 1251/пов. бр. 10155, телеграм, Петроград, 14/27. септембар 1915.

⁴¹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 81–82.

⁴² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 81–82.

Резимирајући овај и претходне разговоре које је водио са Сазоновим Палеолог је писао Делкасеу да има много проблема да разуме политику коју Русија води на Балкану. Као пример је навео ситуацију од 24. септембра када је обавестио Сазонова о одлуци Француске и Британије да искрцају трупе у Солуну. На ту вест он је усхићено рекао да ту информацију треба што пре јавити Софији и да ће она дефинитивно придобити Радославовљевићу владу за интересе Антанте. У извештају Делкасеу Палеолог је истакао да је такав сценарио мало вероватан и да би много боље било утицати на Србе да што пре нападну Бугаре. Избацивање Бугарске из рата изазвало би сензацију у аустроугарско-немачком блоку и можда најзад преломило Атину и Букурешт да уђу у рат на страни Савезника. Извештај је закључио речима: „Спасевање Бугарске више нас се не тиче. Уколико можемо остварити лаку и брзу победу на њен рачун, наша је дужност да то и урадимо. Излишно је бринути о равнотежи моћи на Балкану или о историјским успоменама. Победа пре свега!“⁴³

Очекивано, вест о савезничком искрцавању у Солуну није начинила никакав преокрет, а напори да увери Делкасеа да Бугарска игра „двоструку игру“ остали су без успеха, те се Палеолог још једном одлучио на недипломатску индискрецију. Своја страховања је поделио са Спалајковићем рачунајући на његову предузимљивост да убеди српску Владу да прва нападне. Без устручавања је запитао Спалајковића: „Да ли мислите одмах напасти Бугарску?“ Спалајковић му је одговорио да је, према саветима руских кругова, сугерисао Влади да буде уздржана, иако је и он делио Палеологово и мишљење српских војних власти да напад треба одмах спровести јер би за Србију и савезнике било изузетно опасно дати Бугарима времена да изврше мобилизацију и концентрацију. Поверио му се да је о томе разговарао са Сазоновим, као и с британским амбасадором, али да његов предлог није наишао на одобравање. За разлику од њих двојице, Палеолог му је рекао да дели његов став и пожелео срећу у остварењу тог наума.⁴⁴ И наредних дана Палеолог је наставио да се распитује код Спалајковића о вестима из Ниша, јасно сугеришући какву вест очекује да чује.⁴⁵

⁴³ *Ibidem*, II, 82.

⁴⁴ АС, МИД – ПО, ролна 457, № 605–607, Спалајковић – Пашићу, пов. бр. 1235, 11/24. септембар 1915.

⁴⁵ АС, МИД – ПО, ролна 459, № 156–158, Спалајковић – Пашићу, бр. 1269/пов. бр. 10241, 15/28. септембар 1915.

Упркос Палеологовој подршци, Србија се није осмелила да, без сагласности Русије и њених савезница, нападне Бугарску тако да је у стању потпуне неспремности дочекала бугарски напад са истока и југа који је започео 14. октобра 1915. године.⁴⁶ Одлука Бугарске да зарати са Србијом и силама Антанте утицала је на Делкасеа да 13. октобра поднесе оставку на место министра спољних послова. Као разлог је навео неслагање са осталим члановима Владе и нервну растројеност. Ипак, Поенкаре и остали министри су били уверени да је кључни разлог за оставку било разочарање преласком Бугарске на страну Немачке. Делкасе је то доживео као свој лични дипломатски и политички пораз, записао је Поенкаре у својим успоменама.⁴⁷ Манифест цара Николаја упућен краљу Фердинанду 18. октобра у коме га је оптужио за издају словенства, као и акцију руске Црноморске флоте да бомбардује Варну, Палеолог је окарактерисао као закаснеле потезе који неће утицати на напредовање Бугара. И заиста, без много муке бугарској војсци је пошло за руком да у року од десет дана пресече железничку линију Солун–Ниш и завлада готово читавом Македонијом.⁴⁸

Србији, коју су силе Антанте препустиле самој себи, Палеолог се вратио 12. новембра када је у дневник забележио: „Упркос херојском отпору Срби су разбијени. Седмог новембра, град Ниш, стара српска престоница и родно место Константина Великог, пао је у руке Бугара. На простору између Краљева и Крагујевца, Аустро-Немци су прешли западну Мораву, заробљавају у масама на сваком кораку. Јуче су се Британци и Французи сукобили с Бугарима у долини Вардара. Интервенција Савезника стигла је прекасно. Убрзо Србије више неће бити!“⁴⁹

⁴⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 84–85; Ж. Жофр, *нав. дело*, 420; М. Ж. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, *Историјски часопис* 14–15 (1963–1965) 231, 234.

⁴⁷ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 93–94; R. Poincaré, *Guerre de siège 1915*, VII, 142, 174–175.

⁴⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 95–96; П. Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Београд 2009, 114–145; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014, 201.

⁴⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 103. Русија је почетком новембра затражила од Румуније дозволу да њена војска прође преко румунске територије на путу до Србије. Румунија је захтев одбила, па је Сазонов рекао Палеологу да ће руска војска индиректно помоћи Србији тако што ће предузети офанзиву у Галицији. Палеолог је у дневник записао да сумња да ће ова офанзива бити од било какве помоћи Србији (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 143–144).

О размерама страдања српске војске током повлачења преко Албаније Палеолога је првог дана нове 1916. године обавестио Спалајковић. Он је у амбасадорову резиденцију дошао „дубоко узрујан, са сузама у очима“. На карти коју је Палеолог имао на столу показивао му је правац повлачења српске војске, а Палеолог је у дневник записао да су Срби изгубили „Ниш, хришћански град краља Стефана Немање, ослободитеља Србије од византијске власти“, „Крагујевац, престоницу цара-мученика Лазара Бранковића“, и „Краљево, седиште српске аутокефалне цркве коју је у 13. веку основао Свети Сава“.⁵⁰ Иако је неоспорно био врло широко образован, историја Србије му, очигледно, није била довољно добро позната.

Осим привременог нестанка Србије са карте света, трећа година рата 1916. још више је продубила расцепе у руском друштву. Палеологове белешке постају све песимистичније, био је без икаквог контакта са царем, готово потпуно одсечен од одлука које је он доносио. Због тога су Поенкаре и Аристид Бријен почетком 1916. године⁵¹ одлучили да у Петроград пошаљу специјалну делегацију са циљем да она разреши нагомилане проблеме у односима Русије и Француске. Иако се стање на бојишту стално мењало и руска армија је бележила више пораза него победа, Русија је и даље била највреднији савезник Француске. Делегацију која је у мају 1916. године стигла у Русију чинили су Рене Вивијани, тада у својству министра правде, и Албер Тома, подсекретар у Влади задужен за артиљерију и наоружање (од децембра 1916. Тома је постао министар за наоружање, на тој позицији је одговарао једино председнику Владе и повремено Поекареу).⁵² Њих двојица су добили

⁵⁰ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 143–144.

⁵¹ Аристид Бријен је у октобру 1915. преузео дужност да формира нову владу након што је Рене Вивијани поднео оставку. Био је то кабинет састављен од „стараца“ како је у својим успоменама прибележио лорд Греј. У састав Владе једино није ушао Жорж Клемансо, који је био на прагу своје осамдесете године. Када су га питали зашто није у влади одговорио је „ја сам још увек сувише млад“. Греј је, убрзо по формирању нове француске владе, заједно са лордом Асквитом и Лојдом Џорџом, посетио Париз. Тада су, шаљиво је записао, имали прилику да разговарају са људима о чијем политичком угледу су слушали у својим давним младићким данима (*Viscount Grey of Fallodon, op. cit.*, 251).

⁵² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 260. Сазонов је изразио неспокојство због доласка Томе који је био познати социјалиста са јаким везама у Русији, а било је познато да је одржавао везе и са руским емигрантима у Француској и широм Европе (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 237).

задатак да ојачају ослабљене везе између француске и руске владе, односно да покушају да покрену постојеће руске војне ресурсе, да издејствују да Русија пошаље 40.000 војника на француски фронт као што је обећала у децембру 1915. године⁵³ и да отпочну преговоре о аутономији Пољске. Иако се много очекивало, посета француске делегације није разрешила ниједно питање, али је зато посредно утицала на Сазоновљев пад са чела Министарства спољних послова.⁵⁴

Смена Сазонова се дуго припремала а погодан тренутак да се коначно реализује отворио се након што се он директно заложиио за аутономију Пољске.⁵⁵

⁵³ Прецизније, ово питање је покренуто још у августу 1914. Поново је отворено у јесен 1915. када су Француска и Британија упутиле своје трупе у Солун. Русија тада није била у могућности да пошаље војску. До слања руских војника у Солун и у Француску дошло је почетком 1916. када су послате по две бригаде. Иначе, Палеолог је био против овог плана. Добио је сатисфакцију када је дошло до побуне међу руским војницима који су преко Марсеја требало да буду послати за Солун. Војници су се побунили, убили пуковника који је командовао Другом бригадом и ранили неколицину официра. Палеолог је инцидент окарактерисао као велико понижење за руску војску и Генералштаб. Сетио се да му је Сазонов једном приликом рекао „када руски војник напусти своје тло постаје безвредан, тада почиње његово комадање“ (R. Poincaré, *Verdun 1916*, VIII, 6–7; *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 16–17).

⁵⁴ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 248–249. Питање пољске аутономије је више пута било покретано од почетка рата. На њему су највише инсистирали пољски емигранти у Француској који су се обраћали председнику Поенкареу, руској амбасади, па чак вршили притисак преко интелектуалних кругова и приватних веза. Француска је инсистирала на томе да руски цар обећа аутономију пољском народу под руском влашћу, сматрајући да ће тиме Русија извући само добит и подршку пољског народа. Но, ни Палеолог ни други изасланици нису успели да убеди цара у то. По одласку Вивијанија и Томе, Сазонову је пошло за руком да убеди цара да изда декрет о пољској аутономији. О томе је 13. јуна тајно обавестио Палеолога и Бјукенена. Међутим, под јаким утицајем германофилске струје, посебно председника Владе Бориса Штујрмера и царице, која је мрзела Сазонова јер се својевремено успротивио да цар преузме команду над војском, цар је одлучио да га разреши дужности. Као званични разлог отпуштања наведено је Сазоновљево слабо здравље (R. Poincaré, *L'invasion 1914*, V, 123–124; S. Sazonov, *op. cit.*, 298–320, 331–334; G. Buchanan, *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*, II, London, New York, Toronto and Melbourne 1923, 14–17; *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 297–298; *ibidem*, III, 11–12).

⁵⁵ Коментарисући начин на који је отпуштен из службе и то док је био ван Русије на одмору у Финској, Сазонов је разочарано рекао Палеологу: „Цар влада: али је Царица та која под вођством Распућина управља свиме“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 310).

Његову смену није спречила ни интервенција француске и британске амбасаде. Указ о смени је објављен 7. јула, а дужност министра спољних послова поверена је Борису Штјурмеру.⁵⁶ Палеолог је био врло оштар у оцени квалитета новог министра кога је овако описао: „Ума невеликог, ситничав, ниске душе, сумњивог поштења, без икаквог државничког искуства и радног замаха.“ Истицао је да га за ту одговорну дужност ништа није квалификовало, „ни лични квалитети, ни дотадашња управљачка каријера, ни социјално порекло“.⁵⁷

Након одласка Сазонова, британски амбасадор сер Џорџ Бјукенен остао је једини Палеологов истомишљеник и савезник у Петрограду.⁵⁸ За читаву 1916. годину са царем је разговарао само једном – у мају током боравка француских емисара. Све вести о царевим размишљањима и дешавањима на царском Двору добијао је од људи блиских цару или од доушника.⁵⁹ Непоуздани извори су му преносили непроверене вести, највише о преговорима о сепаратном миру. Иако су овакве вести сваки пут биле демантоване, гласине о сепаратном миру постале су саставни део политичког и дипломатског живота царске Русије. Оне су шкодиле угледу цара, сматрао је Палеолог, као и положају Русије пред савезницима. Царев положај додатно је био уздрман немачком и аустроугарском објавом од 8. новембра о дарованој аутономији за руски део Пољске. Цар Франц Јозеф је истовремено потписао рескрипт којим је гарантовао аутономију Галиције. Званичници у Петрограду, као и сви листови, протестовали су против овог „диничног кршења националних права“. Проглас и рескрипт били су велики ударац за цара Николаја коме је, фактички, „круна Пољске стргнута са главе“. Након овога, све више угледних Руса уверавало га је да је држава на самом рубу провалије – „ми смо изгубљени, амбасадоре“, говорили су му.⁶⁰

Заједно с вестима о сепаратном миру гласине о револуционарном комешању све више су превладавале у Палеологовим белешкама. Све чешће је бележио јавне агитаторске иступе припадника странке Кадета

⁵⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 302–304; АС, МИД – Посланство у Петрограду, XVI кутија, ф. I, р. 247/1916.

⁵⁷ Штјурмер се одржао на власти свега четири месеца. На његовом обарању удружено су радили депутати Думе, умерени монархисти, националисти, либерали, али су значајан удео имали и Палеолог и Бјукенен (S. Živanov, *Pad ruskog carstva, Februarska revolucija*, II, Beograd 2007, 101, 204).

⁵⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, II, 315–316.

⁵⁹ *Ibidem*, III, 48.

⁶⁰ *Ibidem*, III, 82–83.

који су тражили да се цар одрекне аутократских прерогатива и да успостави демократску власт.⁶¹ Готово свакодневно Палеолог је бележио вести о узнемирености међу грађанством у Петрограду, Москви и другим градовима. Створена атмосфера га је подсећала на стање у Француској пред револуцију 1848. године.⁶² Главни догађај који је Палеолог означио за увод у револуцију било је убиство Распућина 30. децембра 1916. године.⁶³ Овај догађај био је увод у још, како је истакао, суморнију 1917. годину у коју су сви ушли обесхрабрани, јер више нико није веровао у могућност победе. Штавише, Палеолог је имао утисак да се више нико није ни интересовао за рат: „Руско друштво је било обузето осећањем потпуно безнађа које је слутило на још веће зло од постојећег“.⁶⁴

Тај утисак потврдио је на својој последњој аудијенцији код цара на православни Божић 1917. године. Да би обезбедио аудијенцију Палеолог је повукао све друштвене везе које је имао. Прво што му је запало за око био је царев уморан и апатичан изглед. У разговору је био без икакве воље и његова претерана урођена стидљивост још је јаче дошла до изражаја. Цар је и овога пута понављао решеност да истраје у рату до краја, до коначне победе, али је те речи изговарао механички, као да више ни сам не верује у њих. Палеолог је упркос царевој утучености био решен да разговара са њим отворено и директно, тако да се одмах осврнуо на његов последњи указ у коме је војсци „као узвишену награду обећавао Пољску и Цариград“, што је за Палеолога значило да се цар налази изван сваке политичке реалности.⁶⁵ Изван реалних догађаја није био само цар, већ и министар унутрашњих послова Александар Протопопов, верни следбеник Распућина, који је, након смрти „Старца“, вечери проводио саветујући се са његовим духом.⁶⁶

Нагомилана анксиозност ескалирала је крајем фебруара. Нереди који су започели крајем фебруара до 15. марта срушили су Руско царство.⁶⁷ Палеолог описује да су демонстранти и штрајкачи свакодневно марширали улицама. Певала се *Марселеза*, носиле су се црвене заставе на којима је писало: „Дајте хлеба!“, „Доле влада!“, „Доле Протопопов!“,

⁶¹ S. Živanov, *Prelomna 1917. u Rusiji*, Tokovi istorije 1–4 (1998) 10.

⁶² *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 106.

⁶³ *Ibidem*, III, 131–132, 134–135.

⁶⁴ *Ibidem*, III, 133–134.

⁶⁵ *Ibidem*, III, 148–152.

⁶⁶ *Ibidem*, III, 214–215.

⁶⁷ S. Živanov, *Rusija 1917. Od pada samodržavnog Carstva do proglašenja demokratske republike*, I, Beograd 2009, 25.

„Доле рат!“ и „Доле Немачка!“ Због сталних нереда Палеолог готово да више није излазио на улицу, па је о актуелностима сазнавао од запослених у Амбасади или из дневне штампе. До априла, када су у Петроград стигли прво специјална француска делегација, а неколико дана касније и Албер Тома, Палеолог је по сопственом признању мало знао о дешавањима у Петрограду и Русији. Ту неактивност француске и британске амбасаде коментарисао је и српски посланик Спалајковић који је средином марта известио Пашића да су у француској и британској амбасади задовољни што је револуција тако брзо успела.⁶⁸ Престао је да наводи изворе својих информација, а није се ни трудио да на било који начин узме учешће у догађајима. За судбину царске породице није имао никакву емоцију, само је таксативно наводио след догађаја, од хапшења и абдикације до заточења. Без обзира на слом самодржавља у Русији сматрао је да се Француска мора прилагодити новом поретку.⁶⁹

Од доласка на власт Привремене владе принца Георгија Лавова Палеолог је вршио притисак на Павела Миљукова, који је преузео ресор спољних послова, да Привремена влада изда саопштење да ће остати верна својим савезницима и наставити рат. Апеловао је на Бријена да, преко француских социјалиста, ступи у контакт с Александром Керенским кога је хвалио као способног и утицајног, и да се он придобије за савезништво.⁷⁰ Прокламација Привремене владе објављена је 20. марта. Прокламовани су једнакост и слобода, али је рат магловито споменут. Палеолог није био задовољан саопштењем да ће „привремена влада остати верна савезницима и учинити све што је у њеној моћи да настави рат до коначне победе“, како је стајало у прогласу.⁷¹

Руске савезнице Француска и Велика Британија понадале су се да могу да преокрену ситуацију слањем специјалних делегација. Обе мисије имале су истоветан задатак – да изврше утицај на Петроградски совјет и Привремену владу да не улази у сепаратне преговоре с Немачком.⁷² Француска специјална делегација, коју су чинила тројица социјалиста, стигла је 13. априла, но како њена мисија није била успешна, већ 22. априла у Русију је стигао и Албер Тома. За разлику од својих претходника, Тома је имао велики углед код чланова Совјета, од раније је био у

⁶⁸ *Дипломатска преписка српске владе 1917. године*, прир. М. Зечевић, М. Милошевић, Београд 2002, № 257, 337–338.

⁶⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 279.

⁷⁰ *Ibidem*, III, 234, 246–248.

⁷¹ *Ibidem*, III, 254.

⁷² *Ibidem*, III, 297–298.

пријатељским везама с Павелом Миљуковим, Александром Керенским, Михаилом Родзјанком и другима који су га величанствено дочекали на Финској станици.⁷³ Долазак Албера Томе био је уједно и крај Палеологове мисије у Русији. Одлука о његовом опозиву већ је била донета неколико недеља раније, а писмо министра Александра Рибоа Тома му је уручио 23. априла. Као основ за разрешење Рибо је навео његову повезаност и блискост са царем што је превелика препрека за успостављање добрих односа с новим властима. Ново време тражило је новог човека, истакао је Рибо.⁷⁴ До доласка новог амбасадора Рибо је тражио од Палеолога да преда овлашћења саветнику амбасаде Жану Дулсеу, док је Тома остао у Петрограду с већ добијеним ванредним овлашћењима. Коначно, нови амбасадор Жозеф Нулан, такође социјалиста, именован је почетком јуна, а на дужност је ступио у јулу.⁷⁵

За разлику од Палеолога, који је са висине и са дозом ароганције, што се види и у његовом дневнику, гледао на промене у Русији, Тома је за кратко време побрао све симпатије нових власти. Постао је истомишљеник и Владе и Совјета, омиљен и радо виђен гост свуда. Вешто се позивао на своју револуционарну прошлост, учешће у протестима и митинзима и, за разлику од Палеолога, он је био искрени поборник социјалистичких начела.⁷⁶ Супротности у карактерима убрзо су довеле до неминовног сукоба међу њима. Палеолог се на сваки начин трудио да поткопа углед Томе и у Паризу и у Петрограду. Док је он држао

⁷³ Лично, Палеолог се отворено ставио на страну Миљукова. Међутим, Тома, као и Бјукенен сматрали су да будућност Русије лежи у моћи Совјета и да је Керенски способнији да оформи владу од поверења.

⁷⁴ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 310–311. У Министарству спољних послова у Паризу дуго су тражили замену за Палеолога. Место амбасадора је, између осталог, нуђено бившем министру спољних послова Стефану Пишону који је, пошто се консултовао са Жоржом Клемансоом, одбио понуду. Исту понуду је одбио још један социјалиста, Артур Грузије (R. Poincaré, *Au service de la France – Neuf années de souvenirs, L'année trouble 1917*, IX, Paris 1932, 132, 139).

⁷⁵ Нулан је остао у Петрограду седам месеци. Пре него је дошло до потписивања Брестлитовског мира у марту 1918. године француска и друге савезничке мисије напустиле су Петроград јер је претила опасност да немачке снаге запоседну град. Француска мисија је 28. фебруара прешла у Финску. Зграда амбасаде је запечаћена, враћена је Француској тек 1924. пошто је Париз признао легитимитет бољшевичке власти (J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique 1917–1919*, I, Paris 1933, 1–2, 8, 230–232).

⁷⁶ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 312–313.

страну Миљукова, Тома је отворено подржавао Керенског. И даље, Палеолог је иза Томиних леђа слао телеграме Рибоу у којима је истицао штетност његове политике по интересе Француске и савезника, али када му је Тома пресекао сваку комуникацију с Паризом било је јасно да је његова мисија у сваком погледу окончана.⁷⁷ Русију је напустио 17. маја, помало разочаран и уверен, како је на растанку рекао Томи, да „револуционарни покрети понекад могу Латинима или Англосаксонцима донети неки напредак, али да то није случај са Словенима. Њих револуција увек одведе у анархију“.⁷⁸ Своје белешке је закључио описом воза који напушта територију Русије, уз цитат из *Бориса Годунова* од Модеста Мусоргског: „Плачи, моја света Русијо, плачи! Ти сада улазиш у помрачину. Плачи, моја света Русијо, плачи! Јер убрзо ти ћеш умрети.“⁷⁹

Објављивање дневника и Палеологова послератна улога

Три године које је провео у Русији Палеолог је искористио не само за писање дневника већ и за прикупљање различитог материјала на основу којег је касније написао десетине историјских романа, новела и разних текстова.⁸⁰ Посебно се интересовао за руску историју, пре свега за животе руских царева и царица. Свој дневник са царског двора објавио је 1921. године под називом *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*. Објављен је у три тома и одмах је постигао завидан успех код читалаца.

⁷⁷ *Ibidem*, III, 314–316; J. Noulens, *op. cit.*, 7. Тома је остао у Русији до доласка новог амбасадора. Бјукенен је забележио да је имао непресушну енергију, да је одржао мноштво састанака и митинга са разним угледним лицима у Петрограду и Москви, састајао се чак и с руским војницима све са циљем да у Русима пробуди борбени дух и истрајност у рату до коначне победе. Нажалост, свуда је, према Бјукененовој оцени, наилазио на „јалово тле“ (G. Buchanan, *My Mission to Russia*, II, 145).

⁷⁸ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 316–317. Британски амбасадор Бјукенен се с великом тугом опростио од Палеолога кога је сматрао не само колегом већ и пријатељем. У својим успоменама је записао да су много тога прошли у трима критичним годинама и да се на њега увек могло ослонити, јер су увек имали исте циљеве и интересе (G. Buchanan, *My Mission to Russia*, II, 131–132).

⁷⁹ *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, III, 343–346.

⁸⁰ Међу њима су: *Le roman tragique de l'empereur Alexandre II* (1923); *Les Entretiens de l'impératrice Eugénie* (1928); *Alexandra Feodorowna, impératrice de Russie* (1932); *Alexandre Ier, un tsar énigmatique* (1937); *Élisabeth, impératrice d'Autriche. L'hérité sinistre des Wittelsbach* (1939); *L'Écroulement du tsarisme* (1939).

Захваљујући великој популарности, Палеологове успомене су превели и објавили Бољшевици 1923. године под називом *Царская Россия во время мировой войны*. Репринт је објављен 1991. године. Године 1925. дневник је преведен и на енглески језик као *An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court)*. Исте године је дневник штампан и за америчко тржиште где је само у једној години доживео чак четири издања. Тајна популарности дневника лежала је у чињеници да је Палеолог био савременик догађаја и то врло високо рангиран. Такође, политика бољшевика и нестанак царске породице будили су знатижељу савременика. Руско издање дневника било је најављено као „сензационално“.

Када говоримо о карактеру Палеологовог дневника, ово дело се сврстава у категорију политички ангажованих мемоарских успомена које су преправиле Европу по окончању Првог светског рата. Посматрано из угла преиспитивања одговорности за избијање рата, Палеолог је имао сва права да пише ангажовано јер су га ревизионисти у Француској оптужили да је заједно с Поенкареом намерно гурнуо Француску у светски рат. У Палеологовом случају главна оптужба се односила на период од уручења аустроугарског ултиматума Србији до уласка Русије у рат. Још су савременици приметили да је тих неколико дана обавијено велом тајности и да упадљиво нема Палеологових извештаја адресираних на Министарство спољних послова. Први који је оптужио Палеолога за недипломатско понашање био је његов немачки колега гроф Карл Фридрих фон Пурталес који је 1917. године рекао да је Морис Палеолог знао за руску објаву рата пре него сâм генерал Владимир Сухомлинов, министар рата.⁸¹

Након рата, оптужбе су се гомилале, а тезу о Палеологовој кривици оберучке је прихватио историчар Жил Исак. У дневнику и другим

⁸¹ Морис Палеолог и француски државници нису били једини који су се после рата суочили с оптужбама својих сународника. И други европски државници и дипломате су били принуђени да оправдавају своју улогу у избијању рата. Између осталих, и Палеологов британски колега у Русији сер Џорџ Бјукенен имао је потребу да у својим успоменама објасни изјаве које је давао током јула 1914. И он је попут Палеолога био оптужен од грофа Пурталеса да је подстицао Русију да уђе у рат против Аустроугарске обећавши јој да ће Велика Британија стати иза ње и Француске. У својим успоменама Бјукенен је оштро негирао да је дао било какву сличну изјаву, позивајући се између осталог на Палеолога и његов приказ Јулске кризе у *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre* (G. Buchanan, *My Mission to Russia*, I, 195–199).

текстовима Палеолог се бранио да је од тренутка када је француска делегација напустила Кронштат 23. јула било доста проблема у комуникацији између Петрограда и Париза и да је био принуђен да доноси одлуке на сопствену одговорност.⁸² Ипак, у разговору с Пјером Ренувеном 1937. године признао је да је сматрао да је рат неизбежан и потребан и да је у том смислу деловао.⁸³ Очекивано, „признање“ је покренуло нову лавину оптужби на рачун Палеолога и Поенкареа, које су се само појачале после Другог светског рата.⁸⁴ Ова изјава је потпуно одговарала Палеологовом карактеру, јер је он био од оне врсте дипломата, судећи према Хајну, који су веровали да дипломате морају имати утицај на велике догађаје или покрете, без обзира на то да ли имају инструкције за то или не.⁸⁵ Хајн је посебно оштар према Палеологу, па је његову службу у Петрограду током јула 1914. године квалификовао као „амбасадорску диктатуру“. На утицајној позицији на којој је био, сматра Хајн, Палеолог је лично опструирао све напоре Париза да спречи избијање рата.⁸⁶ Ипак, савремени француски историчари, међу њима и

⁸² J. Keegan, *La Première Guerre mondiale*, Editions Perrin 2003, 87; R. Porte, *1914, Une année qui a fait basculer le monde. Essai d'histoire globale*, Paris 2014, 127; Б. Стојић, *Ремон Поенкаре и Први светски рат*, Велики рат 1914–1918: узроци, последице и тумачења, I, ур. А. Раствојић, Ниш 2016, 241–259.

⁸³ И у самом дневнику има доста реченица које се могу прихватити као својеврсно признање. За разлику од Поенкареа који се трудио у својим успоменама да задржи неутралан став, Палеолог није презао од тога да у свакој ситуацији узвиси себе и подвуче свој значај. Тако он на испраћају француске делегације из Кронштата 23. јула увече даје пророчку изјаву: „Аустрија и Немачка спремају шок за све нас.“ Два дана касније заједно са Извољским је констатовао: „Овога пута ће доћи до рата.“ (*An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue*, I, 28, 35; L. Albertini, *The origins of the war of 1914*, III, tran. by Isabella M. Massey, London 1957, 83; J. Keegan, *op. cit.*, 84).

⁸⁴ Најоштрији Палеологов критичар био је британски историчар Леополд Гарнер који је у својим радовима указивао на доказе неслагања између Палеолога и војног аташеа генерала Де Лагуша, који је покушао да га спречи да гурне Француску у рат. Такође, Гарнер истиче да се генерал Жофр ограђивао од одговорности за почетак рата, бацајући кривицу искључиво на Владу (L. C. F. Turner, *The Origins of the First World War*, London 1976; L. C. F. Turner, *The Russian Mobilization in 1914*, *Journal of Contemporary History* 3 (January 1968) 65–88).

⁸⁵ M. V. Hayne, *op. cit.*, 118.

⁸⁶ *Ibidem*, 269. Хајн још истиче да с изузетком Палеолога и Барера у Риму, све остале француске дипломате су били пацифисти, лишени било каквог ратоборног или милитантног духа (M. V. Hayne, *op. cit.*, 271).

Реми Порт, сматрају да Палеолог није могао имати већи утицај на одлуку Русије да уђе у рат. Таква одлука настала је као последица еволуције политике коју је Русија водила. Порт истиче да се често заборавља да је Европа, подељена на два блока великих сила, пуних двадесет година клизила ка катаклизми из 1914. године. Морис Палеолог је био само једна фигура, сведок те трагедије који, колико год да је био у блиским односима с руском царском породицом, није имао утицаја на цареву одлуку о уласку Русије у рат, као што не би, да је било другачије, могао да спречи рат.⁸⁷

Ми бисмо овде додали још једну околност која је, према нашем суду, утицала на то да Палеолог последњих јулских дана делује на своју руку уместо да следи инструкције из Париза. Наиме, део француске делегације која је посетила Русију 20–23. јула био је и председник Владе и министар спољних послова Рене Вивијани. У његовом одсуству ресор спољних послова дат је у надлежност министру правде Жан-Батист Бјенвену-Мартену, који је био без искуства у тој сфери.⁸⁸ Истински вршилац дужности министра био је подсекретар Министарства Филип Бертело са којим је Палеолог од раније био у сукобу.⁸⁹ Протоколом је било предвиђено да француска делегација, након посете Русији, обиђе Стокхолм, Осло и Копенхаген и да се тек 31. јула врати у Француску. У таквим околностима, када су председник државе и Владе били

⁸⁷ R. Porte, *Une guerre née de l'engrenage des alliances?*, La Nouvelle Revue d'Histoire 8 (printemps – été 2014) 18–21; R. Porte, *Chronologie commentée de la Première guerre mondiale*, Paris 2011, 39. Треба истаћи да у француској историографији данас не влада велико интересовање за Мориса Палеолога и његову дипломатску каријеру. Његово службовање у Русији је незаобилазан сегмент свих радова који се баве Првим светским ратом, али и даље нема монографије која је посвећена искључиво њему. Амерички историчар Ирвин Халфонд је 2007. написао прву биографију о Палеологу на енглеском језику (I. Halfond, *Maurice Paléologue: The Diplomat, the Writer, the Man, and the Third French Republic*, University Press Of America 2007). За разлику од Палеолога, Поенкаре не престаје да интересује истраживаче. Најновија књига *Poincaré* новинара Жоржа Валанса објављена је 2017. Осим Валанса, Поенкареова биографија из пера Франсоа Рота и даље је незаобилазна и непревазиђена литература. Исто важи за књигу британског историчара Џона Кигера која је објављена 1997. и до данас имала неколико реиздања (G. Valance, *Poincaré*, Paris 2017; F. Roth, *Raymond Poincaré*, Paris 2000; J. Keiger, *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997).

⁸⁸ В. Науне, *op. cit.*, 277; Б. Стојић, *Балкан у спољној политици Француске у предвечерје Великог рата*, Први светски рат, Балкан и велике силе, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 87–109.

⁸⁹ В. Науне, *op. cit.*, 253.

недоступни, на отвореном мору, Морис Палеолог је проценио да има довољно искуства да самостално доноси одлуке у интересу своје државе. У дневник је записао да су три дана проведена с Поенкареом била довољна припрема да с пуним самопоуздањем заступа интересе Француске у Русији. Велико самопоуздање код свог колеге приметио је и британски амбасадор сер Бјукенен, који је био уверен да Палеолог ради под „некаквим специјалним Поенкареовим мандатом“ који му је давао одрешене руке у свему.⁹⁰

По повратку из Русије Палеолог је именован за генералног секретара у Министарству спољних послова, тада на челу с још једним школским другом, Александром Милераном. Из државне службе и дипломатије повукао се 1920. године. Посветио се писању, а период између два светска рата био је његов најпродуктивнији период као писца новела и историјских романа. Аутор је 23 различита дела, редовно је писао за *Revue des deux Mondes* и друге ревије. Због својих књижевних заслуга 1928. године именован је за члана Француске академије наука. Умро је 18. новембра 1944. године. Постхумно, 1947. године објављен је његов дневник који је водио на месту шефа политичког одељења 1913–1914. године.⁹¹ Такође после смрти, 1955. године, по његовом завештању, лист *Journal* је објавио његове забелешке о Драјфусовој афери које су историчарима расветлиле многе детаље везане за овај процес.⁹²

⁹⁰ *Ibidem*, 296.

⁹¹ М. Paléologue, *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente, Journal 1913–1914 (1er Janvier – 28 Juin 1914)*, Paris 1947. Поједини савремени историчари називају ово дело „псеудо-дневником“ тврдећи да га је Палеолог написао много година касније и да је многе чињенице које је у њему изнео искривио и погрешно тумачио. Једном речју и овај дневник, као и већина других Палеологових радова, били су у служби оправдавања кривице. Такав став заступа Станислас Жансон с Универзитета у Нанту (S. Jeannesson, *Les diplomates français et la paix au lendemain de la Grande Guerre*, *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 108 (2012) 18–22).

⁹² М. В. Hayne, *op. cit.*, 117–119; *Larousse du XXe siècle*, V, 324; *Le Robert – Dictionnaire universel des noms propres illustré en couleurs. Histoire, géographie, arts, lettres, sciences*, III, dir. par P. Robert, Paris 1975, 614.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Les archive du Ministère des affaires étrangères, Paris – La Courneuve. Dossier personnel PA–AP 133 Paléologue.

Архив Србије, Министарство иностраних дела – Политичко одељење. [Архив Србије, Министарство inostranih dela – Političko odeljenje]

Архив Србије, Министарство иностраних дела – Посланство у Петрограду. [Архив Србије, Министарство inostranih dela – Poslanstvo u Petrogradu]

Извори – Primary Sources

An Ambassador's memoirs by Maurice Paléologue (Last French Ambassador to the Russian Court), I (July, 1914 – June 2nd, 1915); II (June 1915 – August 1916); III (August 19, 1916 – May 17, 1917), trans. by F. A. Holt, New York 1925.

Annuaire diplomatique et consulaire de la République française pour 1914, Nouvelle série, t. XXXII, Paris 1914.

Buchanan G., *My Mission to Russia and Other Diplomatic Memoires*, I–II, London, New York, Toronto and Melbourne 1923.

Grey, Viscount of Fallodon, *Twenty-five years 1892–1916*, II, New York 1925.

Noulens J., *Mon ambassade en Russie soviétique 1917–1919*, I, Paris 1933.

Paléologue M., *Au Quai d'Orsay à la veille de la tourmente. Journal 1913–1914 (1er Janvier 1913 – 28 Juin 1914)*, Paris 1947.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. L'invasion 1914*, V, Paris 1928.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Les tranchées 1915*, VI, Paris 1930.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Guerre de siège 1915*, VII, Paris 1931.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. Verdun 1916*, VIII, Paris 1931.

Poincaré R., *Au service de la France – Neuf années de souvenirs. L'année trouble 1917*, IX, Paris 1932.

Sazonov S., *Les Années fatales*, Paris 1927.

Spalaïkovitch M., *Une journée du Ministre de Serbie à Pétrograd, le 24 juillet 1914*, Extrait de la Revue d'Histoire Diplomatique (Avril – Juin 1934).

Дипломатска преписка српске владе 1917. године, прир. М. Зечевић, М. Милошевић, Београд 2002. [*Diplomatska prepiska srpske vlade 1917. godine*, прир. М. Zečević, М. Milošević]

Жофр Ж., *Ратни мемоари*, Београд 1956. [Žofr Ž., *Ratni memoari*, Beograd 1956]

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878–1917 гг., Серия III (1914–1917 гг), Москва–Ленинград 1931–1938. [Meždunarodnie otnošenija v epohu imperializma. Dokumenta iz Arhivov Carskogo i Vremenogo pravitela (1878–1917), seria III (1914–1917), Moskva–Leningrad 1931–1938]

Литература – Secondary Works

- Albertini L., *The origins of the war of 1914*, III, tran. by Isabella M. Massey, London 1957.
- Dasque I., *La diplomatie française au lendemain de la Grande Guerre*, Vingtième Siècle. Revue d'histoire 99 (2008) 33–49.
- Ekstein M. G., *Russia, Constantinople and the Straits, 1914–1915*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, ed. by F. H. Hinsley, Cambridge 1977, 423–435.
- Halfond I., *Maurice Paléologue: The Diplomat, the Writer, the Man, and the Third French Republic*, University Press Of America 2007.
- Jeannesson S., *Les diplomates français et la paix au lendemain de la Grande Guerre*, Matériaux pour l'histoire de notre temps 108 (2012) 18–22.
- Keegan J., *La Première Guerre mondiale*, Editions Perrin 2003.
- Keiger J., *Raymond Poincaré*, Cambridge University Press 1997.
- Larousse du XXe siècle*, dir. par P. Augé, Paris 1932.
- Le Robert – Dictionnaire universel des noms propres illustré en couleurs. Histoire, géographie, arts, lettres, sciences*, III, dir. par P. Robert, Paris 1975.
- Porte R., *1914, Une année qui a fait basculer le monde. Essai d'histoire globale*, Paris 2014.
- Porte R., *Chronologie commentée de la Première guerre mondiale*, Paris 2011.
- Porte R., *Une guerre née de l'engrenage des alliances?*, La Nouvelle Revue d'Histoire 8 (printemps – été 2014) 18–21.
- Recouly R., *La troisième République*, Paris 1927.
- Roth, F., *Raymond Poincaré*, Paris 2000.
- Todorova C., *La politique d'emprunts de la Bulgarie 1911–1912*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 371–386.
- Томас Р., *Prvi svetski rat 1914–1918*, Београд 1973.
- Turner L. C. F., *The Origins of the First World War*, London 1976.
- Turner L. C. F., *The Russian Mobilization in 1914*, Journal of Contemporary History 3 (January 1968) 65–88.
- Valance G., *Poincaré*, Paris 2017.
- Živanov S., *Pad ruskog carstva, Februarska revolucija*, II, Београд 2007.
- Živanov S., *Rusija 1917. Od pada samodržavnog Carstva do proglašenja demokratske republike*, I, Београд 2009.
- Živanov S., *Prelomna 1917. u Rusiji*, Tokovi istorije 1–4 (1998) 7–22.
- Hayne M. B., *The French Foreign Office and the Origins of the First World War 1898–1914*, Oxford University Press 1993.

- Живановић М. Ж., *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној ревизији на Крфу (1915–1916) према француским документима*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 231–307. [Živanović M. Ž., *O evakuaciji srpske vojske iz Albanije i njenoj reviziji na Krfu (1915–1916) prema francuskim dokumentima*, Istorijски часопис 14–15 (1963–1965) 231–307]
- Митровић А., *Србија у Првом светском рату*, Београд 2014. [Mitrović A., *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 2014]
- Опачић П., *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, Београд 2009. [Орачић Р., *Srbija između Antante i Centralnih sila 1915–1917*, Beograd 2009]
- Стојић Б., *Ремон Поенкаре и Први светски рат*, Велики рат 1914–1918: узроци, последице и тумачења, I, ур. А. Растовић, Ниш 2016, 241–259. [Stojić B., *Remon Poenkare i Prvi svetski rat*, Veliki rat 1914–1918: uzroci, posledice i tumačenja, I, ur. A. Rastović, Niš 2016, 241–259]
- Стојић Б., *Балкан у спољној политици Француске у предвечерје Великог рата*, Први светски рат, Балкан и велике силе, ур. С. Рудић, М. Милкић, Београд 2015, 87–109. [Stojić B., *Balkan u spoljnoj politici Francuske u predvečerje Prvog svetskog rata*, Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile, Beograd 2015, 87–109]

Biljana Stojić

**MAURICE PALÉOLOGUE (1859–1944) – THE LAST FRENCH
AMBASSADOR IN TSARIST RUSSIA**

Summary

In January 1914 Maurice Paléologue, a diplomat and writer, was appointed French ambassador in Russia. He spent three years in St Petersburg. In April 1917, when the February revolution changed Russia's political landscape, Paris recalled him in order to send a new representative, uncompromised with the previous regime. During his mission in Russia, besides his diplomatic duties, Paléologue kept a very detailed diary about the events he witnessed. Before he went to Russia, he did not know much about this land and its people, but nonetheless he was very educated, talented, with a great interest in detail. In his diary he wrote about political and military issues, but also showed greater interest in little known facts about the imperial family, social life in St Petersburg etc. After the war, in 1921 Paléologue collected his notes and published them under the title *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*. His memories received great attention among French readers. A few years later, his journal was translated and published both in Russian (1923) and English (1925).

Keywords: Maurice Paléologue, Tsar Nicholas II of Russia, Sergey Sazonov, Miroslav Spaljković, World War I, February revolution, Russia, France, Serbia, Bulgaria.

Чланак примљен: 30. 03. 2017.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 06. 2017.